

En matière de la prétendue nomination de l'évêque Monseigneur Tomasz Leżański à l'archevêché de Gniezno

Résumé

Dans la première moitié des années soixante-dix du XVIIIe s. il y eut des changements importants au poste de la tête de l'Eglise polonaise. Par l'archevêché de Gniezno passèrent déjà trois dignitaires. Décédé en 1673, Mikołaj Prażmowski fut remplacé par Kazimierz Florian Czarotoryski, et après sa mort imminente qui eut lieu en mai 1674, Andrzej Olszowski devint le primat de Pologne. Les nominations des archevêques de Gniezno, les plus hauts dignitaires dans l'Eglise polonaise, exerçant la fonction du roi intérimaire pendant l'interrègne, éveillaient beaucoup d'émotions parmi les évêques aspirant à ce poste important. La nomination du primat entraînait toujours d'autres changements de personnel dans l'épiscopat polonais, dont les membres visaient à la prise des évêchés plus importants et plus lucratifs. D'où une forte rivalité des évêques pour les diocèses les plus prestigieux et lucratifs. A propos d'éventuelles nominations faites par le roi, et ensuite approuvées par le pape, se répandaient des bruits et des spéculations. Certains d'entre eux furent intégrés dans la littérature et fonctionnent en tant que faits historiques. Ce fut ainsi en matière de l'évêque Monseigneur Tomasz Leżański qui selon maintes études reçut la nomination royale à l'archevêché de Gniezno en 1674, mais il mourut l'année suivante, avant d'avoir obtenu la préconisation papale. Cependant, sur cette prétendue nomination se taisent les sources, selon lesquelles déjà en juin 1674, furent entrepris de l'ordre du roi Jean III Sobieski récemment élu, des démarches à Rome pour la préconisation papale à l'archevêché de l'évêque Monseigneur Andrzej Olszowski. Ce dignitaire reçut en effet la préconisation papale à la fin de l'année. Contre la prétendue nomination de Leżański témoigne non seulement le fait que déjà durant sa vie furent entrepris des démarches pour la nomination de Olszowski et qu'en effet elle fut finalisée. En outre, de la nomination de Leżański à l'archevêché n'informe pas son épitaphe se trouvant dans l'église monastique à Wąchock où Leżański fut l'abbé. Cette nomination put être aussi contestée à cause de l'âge mûr de l'évêque et le fait que déjà plusieurs années auparavant, en pensant à la fin de ses jours, il dressa son testament. Dans ce contexte, il faut refuser la prétendue nomination de Leżański. Le successeur direct de l'archevêque Monseigneur Czarotoryski fut donc Andrzej Olszowski qui, d'ailleurs déjà quelques années avant, eût obtenu la promesse de promotion à la primatie, de la part du roi précédent. En nommant Olszowski au poste de l'archevêque de Gniezno, le roi Jean III fut donc l'exécuteur du désir de son prédécesseur royal. La conviction concernant la nomination de Leżański à l'archevêché résulte probablement de la fausse interprétation des paroles de l'auteur d'un des plus populaires armoriaux, Kasper Niesiecki qui en énumérant les grands mérites de l'évêque Leżański, considéra qu'ils le prédisposaient à la prise de l'archevêché. Cette estimation élevée des mérites de Leżański réalisée par Niesiecki, qui fut interprétée par certains scientifiques comme une information sûre de sa nomination, entra définitivement dans la littérature historique.

Traduction: Iwona Bartosz-Przybyło

PIŚMIENICTWO DO STANU BADAŃ NAD ARCHITEKTURĄ SAKRALNĄ W POLSCE (1945-1989)

Wyznaczenie granicznych dat powojennej architektury sakralnej nie nastręcza kłopotów. Tym niemniej naturalna cezura przypadająca na koniec lat 80., znajduje uzasadnienie jako *terminus ante quem* w projektowaniu, lecz nie dotyczy realizacji, gdzie cykle budowy są uzależnione od indywidualnych uwarunkowań.

Ponadto należy mieć na uwadze, że oprócz ewolucyjnego rozwoju – w sferze formalno-konstrukcyjnej – kościoły z lat 1945-89 powstały do pewnego stopnia w różnych epokach, które rozdziela II Sobór Watykański (1962-65). Od przełomu lat 60. i 70. zalecenia soboru znajdowały przełożenie na twórczość architektoniczną. Zmiany dotyczyły w największym stopniu dostosowania wnętrza do wymogów kultu. Chodziło zwłaszcza o integrację wiernych oraz właściwą ekspozycję ołtarza i tabernakulum.

W duchu przemian ostatecznie zadekretowanych w dokumentach soborowych, na łamach periodyków katolickich została zainicjowana dyskusja naukowa¹. Wcześniej w obiegu były pojedyncze artykuły² i wydawnictwa podręcznikowe³, w tym jednak fundamentalne kom-

¹ Por. Ateneum Kapłańskie 1961 nr 2, w całości ukierunkowany na „problemy sztuki kościelnej”, gdzie przyciąga uwagę zwłaszcza: J. Popiel, *Współczesna koncepcja budowni kościelnej*, s. 122n; T. Klausner, *Wytyczne dla budowy kościołów w duchu liturgii rzymskiej*, s. 180n.

² S. Szamota, *Sztuka w służbie liturgii*. Ruch Biblijny i Liturgiczny, 1958 nr 11, s. 318n.

³ J. Danielewicz, *Kościół i jego wnętrze w świetle przepisów prawno-liturgicznych*. Kielce 1948 (pierwsze wydanie w 1934).

pendium sztuki sakralnej⁴. Oficjalne uznanie odnowy liturgicznej stanowiło okazję do retrospekcji⁵. Z drugiej strony zaowocowało publikacjami, z czego trwałą wartość zachowują zwłaszcza teksty o wydźwięku teologicznym⁶.

Rozważania prowadzone w szerszym kontekście sięgały nawet otoczenia przestrzeni sakralnej⁷, co zdaje się zapowiadać wyeksploatowanie podstawowych wątków, które z wolna traciły posmak świeżości. Za rzeczywiste podsumowanie pierwszego etapu może uchodzić tekst przypisujący zagadnienia budownictwa kościelnego do wymogów prawa kanonicznego⁸. Zapewne niezależnie od dysputy teologicznej, a na domiar z narastającym napięciem rozwijały się inwestycje kościelne⁹. Z pobieżnych szacunków wynika, że w oma-

⁴ Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji Domu Bożego*, Poznań 1960.

⁵ J. Pasierb, *Problematyka sztuki w postanowieniach soborów*, Znak, 1964 nr 12, s. 1460n; J. Popiel, *Zagadnienie sakralnego wyrazu sztuki chrześcijańskiej*. Tamże, s. 1427n, co po latach zrekapitulowane w: tenże, *Sakralny wyraz dawnych i współczesnych form architektury sakralnej*, Ruch Biblijny i Liturgiczny, 1984 nr 3, s. 225n.

⁶ F. Greniuk, *Lokalizacja liturgii słowa*, Ruch Biblijny-Liturgiczny, 1966 nr 19, s. 172n; P. Gajda, *Miejsce chrztu w nowej koncepcji wnętrza sakralnego*, tamże, 1972 nr 2, s. 126n; J. Pasierb, *Zagadnienie nowoczesnej sztuki kościelnej w świetle konstytucji o liturgii*, w: *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań 1967, s. 518n; Tenże, *Teoria sztuki sakralnej w postanowieniach Vaticanum II*, Collectanea Theologica, 1970 nr 3, s. 5n; J. Popiel, *Wnętrze kościoła w świetle odnowionej liturgii*, w: *Wprowadzenie*, op. cit., s. 534n; Tenże, *Posoborowa problematyka architektury kościelnej*, Collectanea Theologica, 1970 nr 3, s. 50n; *Urządzenie wnętrza kościoła w świetle nowego „Ordo Missae”*. Tamże, s. 86n; B. Snela, *Sacrum i profanum w przestrzeni kościelnej*, tamże 1971 nr 3, s. 61n; E. Błachnicki, *Świątynia czy zbór? Wnętrze kościoła w świetle (...) Mszału Rzymskiego*. Tamże 1975 nr 3, s. 67n; Z. Podlowska, *Sztuka sakralna a odnowa liturgii*. Tamże 1976 nr 2, s. 105n; H. Nadrowski, *Przystosowalność liturgiczna wnętrza sakralnego*, Ateneum Kapłańskie, 1973 nr 388, s. 303n; B. Snela, *Przestrzeń kościelna*, w: *Liturgika ogólna*, Lublin 1973, s. 171n.

⁷ P. Stępień, *Znaczenie krajobrazu kościoła*. Tamże, s. 251n; M. Zielniok, *Krajobraz w aspekcie teologicznym*. Tamże, s. 258n.

⁸ S. Bista, *Przepisy prawa kanonicznego w zakresie budownictwa kościelnego*. Tamże, 1984 nr 3, s. 217n.

⁹ Na tę okoliczność w organach kurialnych publikowano: *Wytuczne budownictwa sakralnego w Polsce*, Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Diecezjalne, 1978 nr 4, s. 273n; Toż, *Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, 1979 nr 3-4; *Zasadnicze wytyczne w sprawie budowy nowych kościołów*. Wiadomości Archidiecezji Warszawskiej, 1982

wianym przedziale czasowym wybudowano prawie 2000 świątyni parafialnych. Zbliżoną liczbą można określić ilość nowych placówek filialnych oraz kaplic. O ile kościoły parafialne zwykle spełniają przy najmniej elementarne kryteria wymagane od architektury, to pozostałe przybytki w znacznie większym odsetku mogą wzbudzać zainteresowanie tylko w ujęciu statystycznym.

Natomiast wysokie walory reprezentuje niejednokrotnie budownictwo drewniane, którego precyzyjna kwalifikacja powinna bazować na odrębnych założeniach metodologicznych, co tymczasem wykracza poza ramy przyjętej problematyki badawczej¹⁰. Stąd na obecnym etapie z wystarczającym przybliżeniem skalę zagadnienia określa 4000 obiektów ogółem, z czego przynajmniej połowa wymaga ewidencji według jednolitych zasad dla w miarę całościowego zobrazowania fenomenu¹¹, jakim była nasza powojenna architektura sakralna.

nr 12. Ostatnią pozycję poprzedza zbiorowe wydawnictwo pod auspicjami Rady Prymasowskiej Budowy Kościołów – *Budowa i konserwacja kościołów*. W-wa 1981.

¹⁰ Zdaje się, że ciągle brakuje oficjalnych statystyk, chociaż wystarczyłoby zsumować dane ze schematyzmów diecezjalnych. W literaturze przedmiotu godne uwagi są następujące informacje: *Spis alfabetyczny kościołów odbudowanych i wybudowanych w latach 1945-1968* stanowi aneks do: *Kościół w Polsce*, W-wa 1969, s. 259n (podobnie w pierwszym wydaniu z 1966) – w obu przypadkach obejmuje ok. 1000 pozycji, z autorskim zastrzeżeniem odnośnie kompletności zestawienia. W tej grupie zawiera się ponad 500 zniszczonych świątyni o randze pomników kultury narodowej, co przy odbudowie zapewniało dotowanie z funduszy państwowych.

Jak się zdaje, z nieoficjalnego źródła korzystał K. Kucza-Kuczyński, który za lata 1971-81 odnotował 1075 pozwoleń na budowę obiektów sakralnych. Tenże, *Nowe kościoły w Polsce*, W-wa 1991, bp.

Z kolei A. Basista przytoczył komunikat Komisji Episkopatu Polski ds. Budowy Kościołów, skąd wiadomo, że w latach 1979-89 wybudowano 2352 kościołów i kaplic. Tenże, *Model świątyni posoborowe*. Znak, 1999 nr 8, s. 28. W następnej publikacji znajdujemy ów komunikat rozbitym rocznym, a na lata 1979-81 przypadają 192 realizacje. Tenże, *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, W-wa 2001, s. 156.

Przy założeniu, iż wszystkie pozwolenia na budowę zostały wykorzystane, w okresie 1971-1989 mamy zatem: 1075 + (2352-192) = 3233 realizacje. Średnia roczna za lata 1945-1970 wynosi maksymalnie 20 nowych przybytków, tj. 500, a połowa tej liczby może przypadać na inwestycje kończone po 1989 r. Suma stanowi około 4000, z czego należałoby wyodrębnić architekturę drewnianą oraz odjąć wszelkiego rodzaju przypadkowe kreacje, które znajdują się poza klasyfikacją przyjętej systematyki.

¹¹ J. R a b i e j, *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich: świątynia fenomenem kulturowym*. Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura. Gliwice 2004.

Prezentowany punkt widzenia nie odbiega od postulatów z połowy lat 80., gdy oczywista stała się nierozłączność pomiędzy ewidencjonowaniem oraz systematyzowaniem budownictwa kościelnego w omawianym okresie¹².

Teza o niezbędności katalogu kościołów pozostaje aktualna, a znaczący przyrost materiałów rozszerza horyzonty, lecz na dobrą sprawę nie przybliży do celu. Wszelako trudno przecenić starania wzbogacające stan wiedzy, zapoczątkowane magisteriami historyków sztuki z ówczesnej Akademii Teologii Katolickiej¹³. Ten ruch ustał niestety, sporadycznie znajdując kontynuację w innych ośrodkach akademickich¹⁴.

¹² Por. A. K. Olszewski, *Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce*, w: *Sacrum i sztuk*, Kraków 1989, s. 85n.

¹³ H. Nadrowski, *Kościół Dobrego Pasterza w Drogomyślu. Projekt, realizacja, funkcjonowanie*, ATK 1975 (druk – Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne, 1988, s. 57n); A. Osowiecki, *Współczesna architektura kościelna w Polsce*, ATK 1976; G. Czakańska, *Kościół św. Andrzeja Boboli w Warszawie i MB Królowej Polski w Stalowej Woli projektowane przez Jana Bogusławskiego*, ATK 1981; Cz. Ciołek, H. Drozd, *Kościół w diecezji siedleckiej wybudowane w latach 1945-82*, ATK 1982; M. Janocha, *Budowle sakralne projektu Władysława Pieńkowskiego z lat 1939-1982*, ATK 1982; E. Szeliągiewicz, *Zagadnienia polskiej architektury sakralnej lat 1956-1980 w świetle dyskusji na temat wybranych konkursów i realizacji*, ATK 1984; M. Białasz, *Architektura sakralna projektu Konrada Kuczyńskiego z lat 1960-1986*, ATK 1987; B. Jaskólska; *Nowe kościoły Wrocławia z lat 1970-80*, ATK 1987; L. Smagliński, *Kościół Aleksandra Holasa z lat 1951-1986*, ATK 1987. J. Osiecka, *Kościół jezuitów p.w. św. Andrzeja Boboli w Warszawie*, ATK 1991. Promotorem dwóch pierwszych prac był prof. A. Ryszkiewicz, pozostałych – prof. A. K. Olszewski).

¹⁴ M. Rydygier, *Najnowsza architektura sakralna w Polsce – główne tendencje i problemy. Pluralizm form w architekturze współczesnych kościołów*, UJ 1985 (promotor prof. P. Krakowski, druk – Teka Komisji Urbanistyki i Architektury 1988, s. 81n); B. Radecka, *Współczesna architektura sakralna na Podtatrzu*, UJ 1994 (promotor prof. J. Purchla); C. Bednorz, *Znak sacrum w pejzażu Górnego Śląska. Geneza form współczesnej architektury sakralnej na przykładzie kościołów województwa katowickiego*, UJ 1995 (promotor prof. J. Purchla); A. Turecka, *Kościół-rzeźba. Studium na temat współczesnej architektury sakralnej w Polsce na przykładzie Krakowa*, UJ 1998 (promotor prof. J. Purchla); J. Miklaszewski, *Budownictwo kościelne w diecezji kieleckiej w okresie powojennym*, KUL 1986 (promotor prof. W. Smoleń); Z. Mielcarek, *Architektura sakralna Wrocławia po roku 1945*, KUL 1990 (promotor prof. A. Ryszkiewicz); M. Stańczyk, *Kościół Stalowej Woli*, KUL 1990 (promotor prof. J. Baranowski); S. Strzałkowski, *Architektura nowoczesnych kościołów w Lublinie powstałych w latach 1978-1990*, KUL 1992. (promotor prof. J. Baranowski); A. Ignacuk, *Kościół pod wezwaniem św. Rodzi-*

Od lat 90. datują się rozprawy doktorskie, z przewagą monografii pisanych pod kątem terytorialnej administracji kościelnej – co przy malejącej częstotliwości można odnotować jeszcze na początku następnej dekady – w sumie obejmując cztery diecezje¹⁵. Równie nieliczne prace dotyczyły zagadnień przekrojowych, gdzie z natury rzeczy występowała bardziej rozległa tematyka¹⁶. Do kompletu należy dołączyć dysertacje ukierunkowane na zagadnienia techniczne, a obronione na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej¹⁷.

Akademicki rodowód posiada również pierwsze poważne opracowanie, wykorzystywane zrazu jako skrypt na Wydziale Teologicznym KUL, chociaż przy okazji dedykowane projektantom architektury

ny na Ursynowie na tle wielkiego zespołu mieszkaniowego. UW 1988 (promotor prof. T. Jaroszewski); I. Pilecka, *Problemy architektury kościołów polskich lat 1970-1989 na przykładzie niektórych realizacji poznańskich architektów*. UAM 1989 (promotor prof. K. Kalinowski, druk – „Kronika Miasta Poznania” 1993 nr 3-4 s. 162n); J. Sowińska, *Problemy analizy i oceny współczesnej architektury sakralnej w Polsce na przykładzie działalności Konrada Kucza-Kuczyńskiego*. Uniwersytet Łódzki 1999 (promotor prof. K. Stefański).

¹⁵ M. Zielniok, *Rozwój architektury sakralnej w diecezji katowickiej 1925-1992*. Politechnika Śląska 1994 (promotor prof. A. M. Niezabitowski); W. Skworec, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-1989*. ATK 1995 (promotor prof. J. Myszor); K. Jabłoński, *Architektura sakralna na terenie archidiecezji białostockiej w latach 1880-1995*. ATK 1998 (promotor prof. A. K. Olszewski); B. Rogowicz, *Architektura sakralna w diecezji częstochowskiej lat 1945-1996*. PAT 1998 (promotor prof. B. Przybyszewski); R. Wróbel, *Architektura sakralna wyznania rzymskokatolickiego w diecezji łódzkiej w latach 1945-1989*. Politechnika Łódzka 2001 (promotor prof. K. Stefański).

¹⁶ M. Bogdan, *Ołtarz jako centrum przestrzeni sakralnej według tez posoborowych*. Politechnika Śląska 1992 (promotor – prof. W. Jackiewicz); H. Nadrowski, *Współczesna budowla sakralna w świetle dyskusji teologów i twórców. Kontekst soborowy*. ATK 1997 (promotor - prof. A. K. Olszewski); A. Repelewicz, *Studium oceny jakości obiektów sakralnych zrealizowanych po II wojnie światowej (na przykładzie kościołów archidiecezji częstochowskiej)*. Politechnika Białostocka 1998 (promotor prof. Cz. Linczowski); H. Rutyna, *Wpływ kanonu i symboliki w Kościele Katolickim na formę i układ przestrzenny współczesnej świątyni*. Politechnika Śląska 2002 (promotor prof. S. Latour).

¹⁷ A. Taraszkiewicz, *Wieże współczesnych kościołów rzymskokatolickich w Polsce*. Politechnika Gdańska 1995 (promotor prof. W. Gruszkowski); D. Wróblewska, *Akustyka w architekturze współczesnych kościołów rzymskokatolickich*. Politechnika Gdańska 2000 (promotor prof. A. Kulowski).

posoborowej¹⁸. Nie licząc wymienionych już publikacji poradnikowych, w tym kontekście wypada odnotować jedyne dzieło na wskroś teoretyczne¹⁹.

Ponadto od początku lat 80. zostały upublicznione środowiskowe rozważania i oceny bieżącej produkcji, zainicjowane dyskusją redakcyjną w „Architekturze”²⁰, z kontynuacją na seminariach SARP²¹. Całości dopełniał spektakularny tekst z oportunistyczną konkluzją, „że przeżywamy od przelomu wieku trwający, niespotykany dotąd kryzys sztuki”²², czego nie sposób odnieść nawet do sytuacji krajowej. W gruncie rzeczy istotne było wydobywanie piśmiennictwa o współczesnej architekturze sakralnej z kręgu wydawnictw katolickich. Te ostatnie utrzymały monopol na interpretacje teologiczne²³. Równole-

¹⁸ M. E. Rosier-Siedlecka, *Posoborowa architektura sakralna. Aktualne problemy projektowania architektury kościelnej*, Lublin 1979.

¹⁹ M. Twarowski, *Metoda projektowania kościoła*, W-wa 1985. Por. też: M. Twarowski, M. Kozioł, *Psychologia barw we wnętrzach sakralnych*, Ateneum Kapłańskie, 1961 nr 315, s. 44n.

²⁰ *Architektura sakralna, czyli unikalność tematu a wartość dzieła*, *Architektura*, 1980 nr 5, s. 4n. Na sprawy krajowe bardziej była ukierunkowana dyskusja redakcyjna, kilka lat później przeprowadzona pod auspicjami warszawskich jezuitów. Por. *Przegląd powszechny*, 1984 nr 7-8, s. 11n. Za interesujące podsumowanie można uznać teksty w: *Znak* 1999 nr 8, s. 4-196, gdzie oprócz dyskusji i ankiet znalazły się integralne teksty, m.in. J. Basista, *Model posoborowej świątyni*, op. cit., s. 20n. oraz K. Kucza-Kuczyński, *Architektura świątyni polskich przed milenium – i Europą*, s. 56n.

²¹ *Zeszyty Architektury Polskiej*, 1984 nr 5, gdzie materiały z seminariów w 1982 i 1983 r., poświęconych współczesnej architekturze sakralnej. Por. też: W. Kosiński, *Seminarium o nowej architekturze sakralnej*, *Przegląd powszechny*, 1983 nr 1, s. 124n.

²² H. Drzewiecki, *Ruch nowoczesny w architekturze sakralnej: nowość a tradycja myśli klasycznej*, *Architektura*, 1983 nr 5, s. 18. Por.: Tenże, *Ruch nowoczesny w architekturze sakralnej*, *Przegląd powszechny*, 1983 nr 3, s. 356n.

²³ B. Urbanowicz, *Przestrzeń sacrum*, *Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX* 1978 nr 1, s. 102n; W. Świerżawski, *Przestrzeń sakralna i misterium liturgii*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 1982 nr 4, s. 269n; J. Chmiel, *Rozwój pojęcia sacrum*. Tamże, 1984 nr 3, s. 200n.; F. Malaczyński, *Funkcje świątyni katolickiej w świetle teologii, liturgii i tradycji*. Tamże, s. 208n; S. Lech, *Budownictwo sakralne a duszpasterstwo przyszłości*, *Ateneum Kapłańskie*, 1989 nr 482, s. 37n; Z. Wit, *Wymogi liturgiczno-prawne wyposażenia kościoła*, tamże, nr 483-484, s. 226n; Tenże, *Posoborowe normy kształtowania przestrzeni do sprawowania liturgii*, *Anamnesis*, 1997 nr 2, s. 16n; P. Gallacher, *Przestrzeń liturgiczna*, tamże, 2003 nr 35, s. 58n.

gle zakres tematyczny ulegał ewolucji w stronę zagadnień bliskich krytyce artystycznej²⁴.

Pomijając informacje z prasy codziennej i publicystykę w czasopiśmie o profilu społecznym, warto jeszcze odnotować przeważnie zdawkowe recenzje nowych kościołów, niekiedy wybieranych wedle mało przejrzystych obecnie kryteriów²⁵. Ściśle biorąc, pierwszeństwo należy się tutaj omówieniom wyników konkursu²⁶, który okazał się przedsięwzięciem studialnym oraz projektu, który także nie doczekał

²⁴ W. Łysiak, *Współczesna architektura sakralna między stylami*, *Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX*, 1974 nr 3, s. 5n; A. Osowiecki, *Budownictwo kościelne w Polsce po II wojnie światowej*, tamże, 1978 nr 1, s. 89n; T. Chrzanowski, *Aranżacja wnętrza jako problem współczesnej sztuki kościelnej*, *Życie i Myśl*, 1980 nr 5, s. 58n; A. Olszewski, *O współczesnej architekturze sakralnej w Polsce*, tamże, 1980 nr 5, s. 80n; H. Nadrowski, *Odbicie idei soborowych w architekturze na przykładzie kościoła drogomyskiego (1966-69)*, *Studia Theologica Varsoviensia*, 1981 nr 1, s. 89n; A. Moliński, *O właściwą koncepcję budownictwa sakralnego*, *Chrześcijaństwo*, 1984 nr 4, s. 51n; A. Basista, *O modernizmie spokojnej*, *Przegląd powszechny*, 1984 nr 2, s. 294n; K. Kucza-Kuczyński, *Kamienie węgielne 1975-85*, tamże, 1987 nr 2, s. 248n (Ponadto w latach 1983-88 zamieścił tam 32 eseje poświęcone pojedynczym kościołom); T. Szafer, *Nowe polskie kościoły – kreacja czy tradycja*, *Nasza Przeszłość* t. 70:1988, s. 237n; A. Olszewski, *Architektura sakralna w nurcie nowych stylów, kierunków i tendencji artystycznych*, *Ateneum Kapłańskie*, 1989 nr 482, s. 25n; J. Pasierb, *Nowa sztuka dla nowych kościołów*, tamże, 1989 nr 483-484, s. 171n; M. E. Rosier-Siedlecka, *Inspiracje w polskiej architekturze. Stan i potrzeby*, tamże, s. 180n.

²⁵ *Warszawa-Ursynów*, *Architektura*, 1982 nr 1, s. 61n; *Wrocław-Popowice*, tamże 1983 nr 1, s. 8; W. Kosiński, *Kościół Brata Alberta – idee i stylizacje*, tamże 1983 nr 1, s. 48n; *Jesionka k/Skierniewic*, tamże 1983 nr 3, s. 52n; *Nowa Wieś k/Krynicy*, tamże 1983 nr 4, s. 9; *Stopice k/Limanowej*, tamże 1983 nr 4, s. 10; J. Królikowski, *Obok Trasy – rozbudowa i modernizacja kaplicy rektorskiej przy ul. Łazienkowskiej w Warszawie*, tamże 1984 nr 1, s. 43n; K. Stępińska, *Kościół w Aninie*, tamże 1984 nr 3, s. 13; *Zgorzelec*, tamże 1984 nr 4-5, s. 65n; *Milanówek*, tamże 1984 nr 6, s. 36n; *Gdynia kościół p.w. NMP Królowej Polski*, tamże 1984 nr 6, s. 38; *Lublin-Kosmin*, tamże 1984 nr 6, s. 39; *Nowa Karczma oraz Lubiany*, tamże 1985 nr 3, s. 56n; *Nowe Tychy-Zwakowo – zespół sakralny p.w. Ducha Świętego*, tamże 1985 nr 3, s. 65n; *Bukowo (diec. opolska)*, tamże 1986 nr 4-5, s. 13; *Siennica*, tamże 1986 nr 6, s. 48n.

²⁶ W. Bryzek, *Konkurs SARP na projekt kościoła w Nowej Hucie*, *Architektura* 1958 nr 3, s. 109n. Tematyka związana z konkursami była podejmowana następnie w związku ze Świątynią Opatrzności. Na innych łamach sporadycznie pojawiały się odstępstwa od reguły, jak np.: H. Jaworowski, *Niektóre problemy projektowania architektury sakralnej na tle dwóch konkursów na ośrodki parafialne w Łodzi*, *Miscellanea Łódzkie*, 1984 nr 6, s. 9n.

się realizacji²⁷. Godne uwagi są również nieliczne teksty obcojęzyczne²⁸. Natomiast jedyne w swoim rodzaju świadectwa rzeczywistości przynosiły wydawnictwa emigracyjne²⁹.

Od poł. lat 80. sesje naukowe poświęcone współczesnej sztuce sakralnej stały się wydarzeniem w miarę naturalnym³⁰. Później, spośród konferencji o efemerycznym charakterze, pewną ciągłość zachowały warszawska „Archisacra”, czy kielecka „Sacroexpo”, nie przynoszące zresztą nadzwyczajnych plonów dla rozszerzenia stanu badań. Pod tym względem bardziej interesujące są seminaria, w dwuletnim cyklu organizowane przez Politechnikę Białostocką – „Budownictwo sakralne i monumentalne”³¹.

W ostatnim okresie, pomimo nierównych lotów, największe znaczenie ma częstokroć niszowa literatura o ambicjach teoretycznych, gdzie punkt ciężkości przesuwiał się w kierunku rozważań o historycznym i współczesnym kształtowaniu form architektonicznych oraz

²⁷ Z. Ichnatowicz, J. Sołtan, *Sochaczew - projekt kościoła parafialnego*, tamże, 1959 nr 2, s. 68n.

²⁸ J. Popiel, *Neue Projekte für katholische Kirchen in Polen*. Das Münster, 1959 nr 5-6, s. 175n; K. Kucza-Kuczyński, *Neuer Kirchenbau – Tendenzen und praktische Beispiele*, Der Architekt, (Stuttgart) 1988 nr 1, s. 81n; P. Krakowski, *Die Kirchenarchitektur Krakau nach 1945*, w: *Die Sakrale Architektur Krakaus vom vorromanischen Beginn bis zur heutigen Zeit*, Wien 1993.

²⁹ A. Boniecki, *Budowa kościołów w diecezji przemyskiej*, Paryż 1980 (reportaż z lat 1976-78); J. Gorzelany, *Gdy nadszedł czas budowy Arki*, Paris 1988. Por. też: *Jak zbudowano kościół w Nowej Hucie. Mówi architekt dr inż. Wojciech Pietrzyk*, Życie i Myśl, 1978 nr 8, s. 5n.

³⁰ Już w 1984 pod auspicjami KUL odbyła się szerzej zakrojona konferencja, z której materiały opublikowano ze znacznym opóźnieniem, lecz w rekordowym nakładzie (10 tys.) w: *Sacrum i sztuka*, op. cit., gdzie m.in. – M. E. Rosier-Siedlecka, *Odpowiedź przestrzenna na nowe założenia liturgii i duszpasterstwa. Przegląd nowych kościołów Europy Zachodniej*, s. 61n; N. Cieślińska, *Kościół a sztuka współczesna. Bibliografia polska za lata 1945-1986*, s. 243n. Na marginesie można odnotować pozostałe bibliografie tematyczne, w tym: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce...* za lata 1944-70 cz. 1-3. W-wa 1977; za lata 1971-72. W-wa 1977; za lata 1973-74. W-wa 1978; za lata 1975-77 cz. 1-2. W-wa 1982; za lata 1978-79. W-wa 1985; za lata 1980-81. W-wa 1989; za lata 1982-84 cz. 1-3. W-wa 1997; M. Budziarek, *Bibliografia selektywna historii kościoła łódzkiego*, Łódzkie Studia Teologiczne 1995 nr 4 s. 143n; K. Rulka, *Bibliografia diecezji wrocławskiej za lata 1985-1997*, Kronika Diecezji Wrocławskiej, 1994 nr 77, s. 220n, 1998 nr 81, s. 432n.

³¹ W latach 1996-2006 ukazywały się kolejne tomy, a w każdym sporo interesujących referatów.

przestrzeni sacrum³². Zwykle pokłosie wcześniejszych dysertacji stanowią monografie w ujęciu terytorialnym, często pojmowane w szerszym kontekście i przy godnej uwagi przewadze opracowań poświęconych diecezji katowickiej³³.

Na przeciwnym biegunie stoją różnej proveniencji książki albumowe i okolicznościowe, coraz powszechniej nienagane pod względem oprawy edytorskiej i o wysokim poziomie artystycznym materiału ilustracyjnego. W tej kategorii specjalne miejsce przysługuje pozycjom obejmującym szerszą perspektywę³⁴. Ponadto z różnych względów wypada wymienić kilka tytułów³⁵, a przy okazji podkreślić rosnącą jakość merytoryczną, a zwłaszcza dbałość o wygląd szaty graficznej oficjalnych wydawnictw diecezjalnych³⁶.

³² A. M. Szymski, *Kanon formy architektonicznej w kościele katolickim. Forma kościoła katolickiego w historycznym rozwoju*, Szczecin 1990 (nakład 100 egzemplarzy); W. Wawrzyniak, *Teoria kształtowania obiektów sakralnych*, Wrocław 1992; Tenże, *Sacrum w architekturze*, Wrocław 1996; M. Bogdan, *Ołtarz – centrum przestrzeni sakralnej*, Katowice 1994; M. Bogdan, *Architektura historycznej formy kościoła a ołtarz*, Katowice 2003; H. Nadrowski, *Kościół naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy*, Kraków 2000.

³³ W. Jemieliły, *Diecezja łomżyńska. Studium historyczne parafii*, Łomża 1990; J. Nyga, *Architektura sakralna a ruch odnowy liturgicznej na przykładzie obiektów diecezji katowickiej*, Katowice 1990; W. Skworc, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-89*, Katowice 1996; S. Gądomski, J. Nyga, M. Zielniok, *Nowe kościoły w diecezji katowickiej*, Katowice 1996; R. Wróbel, *Nowe kościoły w diecezji łódzkiej 1945-1989*, Łódź 2005.

³⁴ J. Zachwatowicz (wstęp), *Kościół w Polsce odbudowane i wybudowane 1945-1965*, W-wa 1966; Toż, *Kościół w Polsce*, op. cit.; K. Kucza-Kuczyński, *Nowe kościoły*, op. cit.; *Polska architektura sakralna XX wieku*, Wrocław 1997 (katalog z wystawy w Muzeum Architektury).

³⁵ Z. Antkowiak, *Kościół Wrocławia*, Wrocław 1991; Z. Pawłowicz, *Kościół Gdański i Sopotu*, Gdańsk 1991; H. i Z. Łabęccy, *Kościół i kaplice Bytomia*, Bytom 1992; B. Magdziarz (red.), *Kościół i kaplice archidiecezji warmińskiej*, Olsztyn 1999; S. Markowski, *Kościół częstochowski*, Częstochowa 2000; P. Socha, *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorza Zachodnim i Północnym*, Gorzów 2000; G. Kalwarczyk, *Kościół lewobrzeżnej Warszawy*, Bydgoszcz 2003-2004 (i tegoż autora, również cenne opisy kilku dekanatów archidiecezji warszawskiej); Tenże, *Kościół Diecezji Warszawsko-Praskiej*, Bydgoszcz 2005; Tenże, *Kościół Archidiecezji Warszawskiej*, Bydgoszcz 2006.

³⁶ Por. np.: *Diecezja wrocławska 2000*, Wrocław 2001; J. Pater (red.), *Kościół i kaplice archidiecezji wrocławskiej*, Wrocław 2002, czego nie można już powiedzieć

Na osobną grupę składają się autorskie omówienia architektury kościelnej, niestety samodzielnie i w ujęciu całościowym reprezentowane tylko jednorazowo³⁷, do czego można dołączyć monografię pojedynczego obiektu³⁸. Nieco więcej autorecenzji występuje jako różnego rodzaju aneksy albo w pracach zbiorowych³⁹. Dopelnieniem jest kilka efektownych prezentacji, zebranych dla scharakteryzowania dokonań z przelomu stuleci⁴⁰.

Równie skromny jest wybór biografii projektantów – twórców powojennych kościołów⁴¹, co do pewnego stopnia rekompensują skompletowane ostatnio biogramy warszawskich architektów XX stulecia⁴².

Oprócz naturalnej potrzeby rozumienia przestrzeni sakralnej, przy projektowaniu obiektów kultu specjalnego znaczenia nabierają odwołania do tradycji kulturowych – od biblijnej⁴³ po regionalne⁴⁴. Semio-

o nieco wcześniej wydanym schematyzmie: R. Kostynowicz, *Kościoly archidiecezji szczecińsko-kamienieckiej*, Szczecin 2000.

³⁷ A. Mazur, *Moje kościoły*, Kraków 2003.

³⁸ B. Bielecka, *Świątynia Matki Bożej Licheńskiej*, Wrocław 2004.

³⁹ E. Zamorska-Przyłuska (red.), *Wspaniałość tego, co istnieje. O architekturze Romualda Loeglera*, Kraków 1997, s. 56 n (Kościół p.w. św. Jadwigi w Krakowie); A. M. Szymanski, *Projekty i realizacje autorskie*, w: *Kanon formy*, op. cit., s. 457n; W. Wawrzyniak, *Paradygmaty kościoła św. Ducha we Wrocławiu*, w: *Sacrum*, op. cit., s. 166n; J. Krenz, *Architektura znaczeń*, Gdańsk 1997, s. 87n (Waglikowice); S. Niemczyk, *Kościół p.w. Jezusa Chrystusa Odkupiciela (Czechowice-Dziedzice)*, w: *Architektura Milenium*, Kraków 2002, s. 158n.

⁴⁰ W. Cęckiewicz, *Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Lagiewnikach*, *Architektura*, 2002 nr 12, s. 13n; A. Gałkowski, *Zespół sakralny p.w. Matki Kościoła Niepokalanej Jutrzenki Wolności w Katowicach*, tamże, s. 24n; Sz. Baum, *Kościół filialny p.w. św. Teresy Benedykty od Krzyża w Koszwałach*, tamże, s. 30n; tenże, *Kościół parafialny p.w. św. Marka w Kątach Rybackich*, tamże, s. 35n.

⁴¹ *Architektura wzruszeniowa Włodzimierza Gruszczyńskiego [1906-1973]*, Kraków 1999; F. Bruno, *Zygmunt Gawlik (1895-1961). Architekt katedry katowickiej*, Katowice 2003; *Marek Dziekoński [1930-2005] – architekt*, Wrocław 2005. Do tej grupy można jeszcze dołączyć pominięte wcześniej magisterium: J. Czepiel-Jabłońska, *Henryk Buszko i Aleksander Franta – Zespół Górnośląskich Architektów. Zarys działalności*, UJ 1993 (promotor prof. P. Krakowski).

⁴² T. Barucki, *Fragmenty stuletniej historii 1899-1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów*, W-wa 2001.

⁴³ K. Romanuk, *O budowaniu w Biblii*, W-wa 1988; S. Kobiela, *Podstawy biblijne i symboliczne budowli sakralnych*, Ateneum Kapłańskie, 1989 nr 448 s. 3n; R. Karpiniński, *Symbolika kościoła w świetle tradycji biblijnej, wypowiedzi Ojców Kościoła i pisarzy średniowiecznych*, *Anamnesis*, 2004 nr 36, s. 75n.

tyka i semantyka w architekturze jest tematem odwiecznym i wielowątkowym⁴⁵, co na gruncie zastosowań praktycznych nazbyt często ulega deprecjacji, przybierając postać nadmiernej dosłowności. Nie odrzucając wydawnictw encyklopedycznych i słownikowych⁴⁶, warto mieć na uwadze, że podziały przebiegają po linii rozważań filozoficznych⁴⁷, teologicznych⁴⁸ oraz historycznych⁴⁹. Zresztą granice są zwykle płynne, a ezoteryczna otoczka wyzwała skłonności do swobodnych interpretacji⁵⁰.

⁴⁴ S. Rodziński, *Tradycja i współczesność we wnętrzu świątyni*, *Ruch Biblijno-Liturgiczny*, 1982 nr 3, s. 264n. Por. też: J. Sławińska, *Powstawanie i interpretacja znaczeń w architekturze*, Katowice 1981; Taż, *Problematyka formalizmu i symboliki w architekturze współczesnej*, Wrocław 1993; G. Broadbent, R. Bont, Ch. Jencks, *Znaki, symbole i architektura*, W-wa 1988.

⁴⁵ Por. np.: U. Eco, *Pejzaż semiotyczny*, W-wa 1972; J. Królikowski, *Elementy semiotyczne dzieła architektury*, *Studia Semiotyczne*, 1978 nr 8, s. 165n.

⁴⁶ R. Guardini, *Znaki święte*, Wrocław 1982; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, W-wa 1990; S. Sinka, *Symbolo liturgiczne*, Kraków 1991; *Leksykon symboli*, W-wa 1992; J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994; J. Baldock, *Symbolika chrześcijańska*, Poznań 1994.

⁴⁷ M. Eliade, *Symbolika środka. Studium religioznawcze*, *Znak* 1961 nr 10 s. 1380n; J. Bramorski, *Sacrum przestrzeni. Symbolika "środka świata" w ujęciu Mircei Eliadego*, Pelplin 2003.

⁴⁸ J. Grześkowiak, *Znak – symbol – liturgia*, *Ateneum Kapłańskie*, 1976 nr 407, s. 353n.

⁴⁹ J. Pasierb, *Ołtarz chrześcijański: historia i symbolika*, *Studia Theologica Varsoviensia*, 1968 nr 2, s. 17n; S. Müller, *Symbol i alegoria na przykładzie architektury kościołów katolickich w Polsce*, *Architektura*, 1983 nr 6, s. 19n; J. Miazek, *Znak we współczesnej przestrzeni sakralnej*, w: *Materiały III Międzynarodowej Konferencji Architektury Sakralnej*, W-wa 1995, s. 13n; R. Walczak, *Symbolika i wystroj świątyni chrześcijańskiej*, Poznań 2005.

⁵⁰ S. Grzybek, *Świątynia znakiem obecności Bożej*, *Ruch Biblijno-Liturgiczny*, 1982 nr 3, s. 243n; Por. też: M. Eliade, *Sacrum, mit, historia*, W-wa 1993.